

Visingsös landskapshistoria i ny belysning

av Ådel Vestbö-Franzén

Inledning

Under 1100 och 1200-talet var borgen vid Näs på Visingsö en av det framväxande svenska rikets viktigaste punkter. Kungar från de Sverkerska och Erikska ätterna residerade tidvis på ön och först under 1200-talets slut kom intresset att riktas norrut mot Stockholmsområdet. Kungamaktens fysiska närvaro på ön faller tidsmässigt samman med en period i svensk historia då stora socio-ekonomiska förändringar skedde. Storgårdsdrift med ofri arbetskraft ersattes successivt av ett landbosystem med byar där böndernas landskap kom att präglas av olika fysiska strukturer i åker och äng som speglade proportionerligheten i ängandet. Mest känt är solskiftet som även fanns på Visingsö. Men hur såg landskapet på Visingsö ut före övergången mellan storgårdsdrift och landbodrift? Kung Magnus Ladulås kom år 1286 att ge Visingsöborna rättigheter till skog och bete inom vidsträckt område i Västergötland. Detta antyder att ön redan under tidigmedeltid var ett under-skottsområde vad gällde betsarealer och områden för skogstäkt. I de äldsta kartorna från ön exponeras ett jordbrukslandskap dominerat av åkermark. Om detta speglar en medeltida situation bör man konkludera med att ön redan på 1200-talet var så uppodlad att man inte längre hade den rumsliga möjligheten att föda boskap inom öns geografiska ram. Eller skedde den kraftiga uppodlingen vid ett senare tillfälle?

Syftet med föreliggande artikel är att genom retrogressiva studier av ett antal äldre kartor från Visingsö påvisa några strukturer som kan bilda underlag vid en diskussion om öns äldre landskapsorganisation.¹ Trots att mycket har skrivits om Visingsös historia har inga landskapshistoriska studier genomförts med de äldre kartorna som

bas. Den landskapshistoriska analys som presenteras i denna artikel kommer att knyta an till de forskare som tidigare studerat bebyggelsehistoria på Visingsö och i Östergötland. Vidare kommer frågor kring odlingsteknik och jordarter att analyseras med utgångspunkt i de äldre kartorna och 1700-talets topografiska litteratur. Slutligen ämnar jag resonera kring hur landskapet på Visingsö såg ut under tidig medeltid och hur det förändrades under medeltidens gång. Min förhoppning är att artikeln skall utgöra ett bidrag till diskussionen om det tidigmedeltida landskapets organisation vid tiden före och efter de reglerade strukturernas införande i östra Mellansverige.

Visingsö under "medeltiden"

Medeltiden är ett vitt begrepp och om man använder den svenska definitionen spänner denna epok över drygt fyra århundraden mellan 1100 och 1520. Vid början av medeltiden var Visingsö ett centrum i det framväxande svenska riket. Kungar ur Erikska och Sverkerska ätterna bodde eller vistades på ön. Här, mitt emellan västra och östra Götaland, låg också Sveriges äldsta riksborg (Lihammer, 2000:43–50). Borgen vid Näs fungerade som det framväxande rikets centrala kungliga residens och de representativa funktionerna har betonats framför de fortifikatoriska eller förvaltningsmässiga. Borgen försörjdes troligen av kungens gods på ön snarare än via skatteinkomster från ett större upptagningsområde (Carelli 2000:61). Detta innebär att kungamaktens närvaro har avspeglats i landskapet och styrt produktionsinriktningen efter önskemål från det kungliga hushållet och kungens följe.

Borgen i sig var inte den enda manifestationen av kungamakt på ön. Makten har manifesterats

fysiska inåt ön och ut över Vättern. Dess närvaro avspeglade sig även i matvanor, kläder, hästar och vapen samt genom utbyte av gåvor vid gästningar och representationer.

Borgen vid Näs förstördes under upproret mot kung Birger Magnusson år 1318 och successivt, med början redan vid 1200-talets slut, försköts den politiska tyngdpunkten från Götalandskapen till Stockholmsområdet och Visingsös politiska betydelse avtog (Ibid:58–60). Det är troligt att även detta, kungamaktens rumsliga frånvaro, har påverkat landskapet på ön, vad gäller både bebyggelse och produktionsinriktning.

Utifrån vad vi i dag vet och kan anta om de maktpolitiska och ekonomiska processer som formade landskapet under medeltid är det kanske dags att ta upp några av påståenden som finns i boken "Gränna-Visingsö historia" från 1980 till diskussion:

- "Bystrukturen på Visingsö har inte förändrats i större utsträckning sedan medeltiden. De flesta bybildningar har bestått men enstaka gårdar har flyttats ut. Nya bybildningar har inte tillkommit".
- "Vid ingången till medeltid var säkerligen merparten av den lättodlade åkerjorden utnyttjad och bystrukturen genomförd."
- "Byarna på Visingsö var under 1600-talet huvudsakligen radbyar och hade då samma karaktär som under medeltiden." (Grennfelt, Kraft, Lindqvist och Rydén 1980:49–50).

Arkeologen Gunnar Lindqvists bild av det medeltida Visingsö representerar det kunskapsläge som fanns kring 1980-talets början, då mycket få studier hade gjorts kring Visingsös bebyggelse- och odlingshistoria och då det fanns en uppfattning från kulturgeografiskt håll att det man såg i kartorna från 1600- och 1700-talen var lika med landskapet som det såg ut ca år 1250. De senaste årens undersökningar inom Visingsöprojektet (se presentation i artikelns slut) från arkeologiskt, historiskt och kulturgeografiskt håll har bidragit till att ny kunskap har framkommit, vilket gör att det i dag är svårare att se raka linjer från 1700-talets kartor och ner i medeltid. Lindqvist har med största sannolikhet rätt i att den odlingsjord som var lättodlad redan var uppodlad vid medeltidens

ingång, men jag tror inte att man kan se åkerbruket och bystrukturen som skilda delar som kan analyseras var för sig. Odlings- och bebyggelsestruktur hänger ihop.

Och var fanns de lättodlade jordarna på Visingsö? Som vi skall se nedan dominerade på flera ställen styva leror som troligen odlades upp tämligen sent. Ytterligare ett problem är vad som menas med medeltid. När bystrukturen sägs bestå sedan medeltid uppstår frågan om detta avser 1100-tal eller 1400-tal.

Ett annat förhållningssätt företräder agrarhistorikern Clas Tollin som i sin artikel "Alvastra kloster och Sverkerätten. En rumslig studie av de tidigmedeltida ägoenhaven" från 2002 ser en *bebyggelseutveckling* på Visingsö under tidig medeltid (Tollin 2002:228).

Tollins tolkning av bebyggelseutvecklingen under tidig medeltid utgår ifrån ett nät av storgårdar som har funnits över ön varav flera varit ägda av Alvastra kloster. Troligen hade dessa gårdar donerats till klostret av Sverkerska ätten. Att de kungliga ätterna ägde gårdar på ön och som låg under deras förvaltning och till det kungliga hushållets och följets försörjning är mer än sannolikt. Av de elva hypotetiska storgårdarna är det dock endast Torp, Husgårdet och Ströja som med stor säkerhet kan bestämmas till huvudgård, genom att de i historiska källor omtalas som antingen *mansio* eller *curia* (Hansson 2001:39). Även det under 1500-talet avhysta Husaby bör räknas dit med tanke på den administrativa roll Husabyorganisationen spelade för den tidiga kungamakten i rikets medeltida centralbygder. Under 1200-talet skedde en förskjutning av ägosituationen genom att det förmodade Sverkerättens gods donerades till Alvastra kloster i byarna Näs, Ströja, Husby, Torp, Kumlabby, Säby, Grönstad, Ed och Husgårde (Tollin 2002:227–234).

Vid Vasatidens ingång fanns femton byar på Visingsö samt några ensamgårdar. Till detta kommer ca 35 utjordsbelägg² från 1540-talets jordeboksmaterial (24 i 1585 års jordebok) och ett antal ängar med efterleden *-bolet* (Agertz och Vestbö-Franzén, 2008:39–76). Bolängar var högavkastande, oftast särhågnade ängar i nära anslutning till gårdstomten (Fridell, 1997:77–84) och bör således, när de i senare källor förekommer ensamma, vara bebyggelseindikerande. Utjordarnas antal, de ensamlig-

gande *bol*-ängarna, storgårdarna som omvandlas till byar etc. ger en samlad bild av en ö som under medeltiden genomgår stora förändringar med avseende på bebyggelsestruktur och som vi skall se, även vad gäller organisationen av jordbrukslandskapet.

Den tidigmedeltida arenan; Östergötland och Visingsö

Den successiva upplösningen av huvudgårds-/storgårdssystemet och övergången till ett landbosystem har diskuterats under de senaste årtiondena.³ Från Uppland, Västergötland, Östergötland och Småland kan nämnas Lindqvist 1979, Rahmqvist 1996, Hansson 2001, Berg 2003a samt Ericsson 2007. Huvudgården torde kunna tolkas som ett administrativt centrum för en godsbildning (Hansson 2001:38–52), Huvudgårdarna: kungafamiljernas och de andra högtättade familjernas stödjepunkter, drevs i storgårdsdrift med ofri arbetskraft eller med underlydande torp där relationen mellan storgårdsägaren och arbetaren var personlig och där den underlydandes prestation inte var fastlagd i avtal. Detta system övergick under 1200-talet till ett landbosystem där relationen mellan jordägare och landbo var av ekonomisk natur och där en fastlagd ränta eller avgift erlades till jordägaren (bl.a. Berg 2003b:93–95).

Var huvudgårdssystemets upphörande och vägen mot en by, i den historiskt kända betydelsen, en långdragen process eller skedde det hela ganska synkront över ett större område? Det finns oklarheter i resonemangen när det gäller att förstå processen mot och dateringen av den reglerade byn i östra Mellansverige. Den bystruktur som speglas i Östgöotalagen kring år 1300 bör, i någon utsträckning, ha varit en realitet när lagen skrevs ner vilket gör att vi bör kunna datera införandet av den historiska reglerade byn till senast 1200-talets andra hälft. Processen därefter kan dock ha varit lång mot en konsolidering av radbyar med bebyggelse i laga läge och solskifte i tomt, åker och äng. Ibland genomfördes dessutom bara delar av detta komplex. Det var t.ex. inte ovanligt att tegsplitteringen i åker och äng följde solskiftet, medan bytomten låg oskiftad (Sporrong 2000:130–131).⁴

Under de senaste åren har flera studier berört de maktpolitiska stukturerna och deras förändring under övergången till medeltid i Östergötland

(Tollin 2002 samt seminarietext 2008, Berg 2003a och b, red. Kaliff och Tagesson 2005, Ericsson 2008 m.fl.) Bland annat har stora utgrävningar av by- och gårdsmiljöer i Linköpingstrakten kastat ljus över bebyggelseutvecklingen från förhistorisk tid och in i medeltid (Red. Kaliff & Tagesson). En slutsats av undersökningarna i Ullevi, Mjärdevi, Kallerstad m.fl. gav vid handen att järnålderns boplatser övergavs ca 400–600 e. Kr. och att bebyggelsen århundradena därefter flyttade in till de lägen som skulle komma att utgöra de historiska bytomterna. Den reglerade bytomten i Ullevi förefaller tillkomma under 1200-talets början (Lindeblad & Tagesson 2005:237–281. Alf Ericsson förlägger processen något senare och menar att man först vid slutet av 1200-talet och början av 1300-talet kan tala om att den reglerade byn och att de geometriska reglerade tomterna var det sista steget av regelbundna strukturer som kunde kopplas till attungens funktioner (Ericsson, 2007:61–67).

Kulturgeografen Johan Berg påvisar i sin avhandling från 2003 hur huvudgårdar med underliggande enheter kom att bilda byliknande strukturer, samt att huvudgårdar kom att splittras upp i flera enheter i och med införandet av landbosystemet under, uppskattningsvis, sent 1200-tal (Berg 2003a:22–23, figur 1:4). Olika vägar fanns således till den solskiftade byn med tegskiftad åkermark i tvåsåde.

Den maktpolitiska och sociala arenan var en annan under vikingatid och 1100-tal än under 1200–1300-tal, då ett landbosystem verkar vara på väg att "sätta sig". När jag närmar mig diskussionen om huvudgårdar, storgårdsdrift och vägen mot den historiska byn framstår 1100-talet som mycket gåtfullt och svåråtkomligt, vilket är rimligt med tanke på källäget, men det är troligen i detta århundrade nyckeln ligger till den utveckling av de företeelser som sedan stadfästas i landslagarna. Visingsös betydelse som maktcentrum under 1100-talet var betydande och det är troligen genom systematiska arkeologiska undersökningar som vi kan komma fram till hur maktens landskap växte fram och såg ut på ön i Vättern.

Tollin ser storgårdarna på Visingsö som närmast kontinentens *villikationes* som försvann under 1100–1200-talen och ersattes av byar med landbogårdar. Det problematiska med elva huvudgårdar på Visingsö under tidig medeltid är att

kungamakten vid samma tid var fysiskt närvarande på ön och troligen inte behövde alla dessa stödjepunkter lokalt. Ett antal kungliga brytegrårdar som var spridda över ön bör dock ha funnits. Eventuellt kan man se en hierarki av större och mindre stor-/huvudgårdar, där produktionen på några drevs av trälar under en bryte⁵ medan andra mer hade karaktären av större bondgårdar. Från ett landskap som domineras av storgårdsdrift skedde en ombildning till reglerade radbyar, men vi vet lite om när denna process påbörjades eller avslutades på Visingsö.

Visingsös landskap och jordbruk i äldre kartor och topografisk litteratur

Den huvudsakliga källan till den retrogressiva analysen av medeltidens landskap på Visingsö är de kartor som upprättades mellan ca 1760 och 1810. År 1767 karterades sexton gårdar och byar på Visingsö. Kartorna är signerade av lantmätnarna Jonas Duker och Nils Esping. Ytterligare en karta från 1766 bär Dukers namn. Kartorna från 1767 ger oss en möjlighet att studera öns odlingslandskap vid en och samma tidpunkt – innan skiftesreformerna, som för Visingsös del påbörjades ca år 1800, men efter de stora uppodlingar som gjorde Visingsö till den fullåkersbygd som vi känner den i dag. På vissa av kartorna har flera byar och gårdar kopplats ihop och detta ger oss en inblick i förekomsten av hägnadslag och hur man på den virkesfattiga ön ordnat hägnads- och gårdssystem (Agertz och Vestbö-Franzén 2008:11–37). Enstaka kartor är äldre än 1767. Visingsborgs ägor karterades 1708, Abrahamstorp år 1718, Fogdekroken, Lyckan och Haga år 1749 och slutligen finns de geografiska avmätningarna av hela ön från 1681 och 1690 och framåt.

Mellan 1797 och 1810 genomgick flera byar storskifte och inte många årtionden senare var det dags för laga skifte som genomfördes mellan 1837 och 1874. Vi kan således med ganska stor tillförlitlighet rekonstruera processer i landskapet mellan 1767 och 1850.

I boken ”Visingsös bebyggelse och landskap i äldre lantmäterikartor och 1500-talets handlingar” gjorde jag en analys av landskapet år 1767 utifrån

kartorna, men även med J.A. Gyllenhaals bok ”Resa till Visingsö 1775” i handen (Agertz och Vestbö-Franzén 2008:11–37, Gyllenhaal 1991). Artikelns omfattning till trots, kände jag att jag endast snuddat vid alla de möjligheter till landskapshistoriska studier som fanns i kartmaterialet från Visingsö. En sak är att kunna läsa dem horisontellt som ett dokument över läget vid en viss tidpunkt, en annan att angripa dem vertikalt för att se vad som döljer sig i kartbilden och karttexternas djup. Jag kommer nedan att arbeta vidare med de retrogressiva ingångar som översiktligt presenterades i ”Visingsös bebyggelse och landskap”. Genom morfogenetiska analyser av traditionellt kultur-geografiskt slag, framträder i kartorna en äldre landskapsorganisation som föregått det som vi ser i 1767 års kartor. Det är dock svårt att säga något om hur gammal denna landskapsorganisation är och när den överges till förmån för det uppodlade Visingsö som vi möter i de historiska kartorna. För att förstå odlingsystem och bebyggelsestruktur under en övergång mellan förhistorisk tid och medeltid måste en genomgång göras dels av öns topografiska och jordartsmässiga förutsättningar, dels av vad vi vet om tvåsädets införande i Visingsös närområde, samt slutligen, vad vi vet om den maktpolitiska strukturen på ön vid medeltidens ingång och slut.

Leran, sanden, plogen och årdret

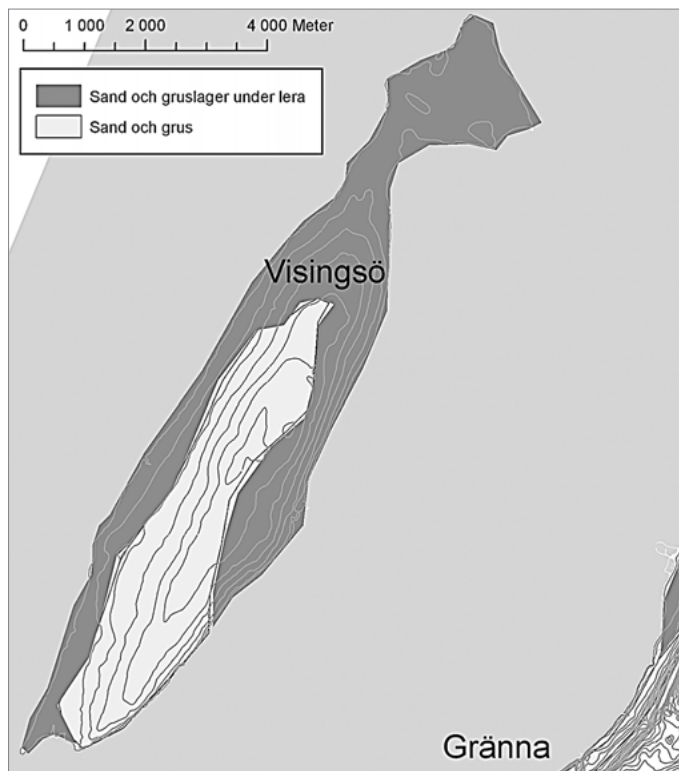
Analysen av jordbrukets förutsättningar på Visingsö kan inte göras utan en kort exposé över öns geologiska förhållanden. Visingsö avviker geologiskt från den småländska huvudtrenden med osvallad morän ovanför högsta kustlinjen och isälvsavlagringar längs med ådalarna. Berggrunden på ön har fått namn av Visingsö och denna prekambrisk *Visingsöformation* består av sandsten och lerskiffer. Berggrunden återfinns även på andra ställen i södra Vätterbygden, bland annat i Gränna, vid Landsjöns östra sida, i Jönköpingsbäckenet och vid Bankeryd. Den översiktliga jordartskarta som finns från SGU visar att sand och grus täcker sandstenen på hela ön, men sanden överlagras runt om av ett kraftigt lerlager. I ett linsformat område från Tunnerstad i norr till Stigby och Näs i söder ligger dock sanden ytligt (Figur 1). Den geologiska kartan från ön är översiktlig till sin karaktär och tar inte med den sankmarkslins

som också går i öns längdriktning från Kumlaby i norr, och längs med den västliga gränsen där sanden möter leran, till Näs i söder. Detta sanka område har under de senaste två århundradena varit föremål för utdikningar och har på flera ställen övergått till åker, varför den sanka karaktären inte alltid kan urskiljas med blotta ögat. Vid de senaste årens arkeologiska utgrävningar på Visingsö har man dock vid schaktning kunnat identifiera gränsen mellan torrt och sankt (muntlig uppgift Anna Ödéen, antikvarie JLM).

Visingsö präglas i dag av åkermark som sträcker sig från Vätten och upp mot öns krön där skogen tar vid. På det sandmarksdominerade krönet ligger även de tre grävfält som sammantaget innehåller ca 900 gravar från järnålder med en tyngdpunkt till yngre järnålder. En större ekdominerad blandskog sträcker sig längs med öns östra sida. Denna ekskog planterades på 1830-talet för att förse flottan med virke. Detta område låg tidigare som åker, äng och hagmark till Visingsborg.⁶

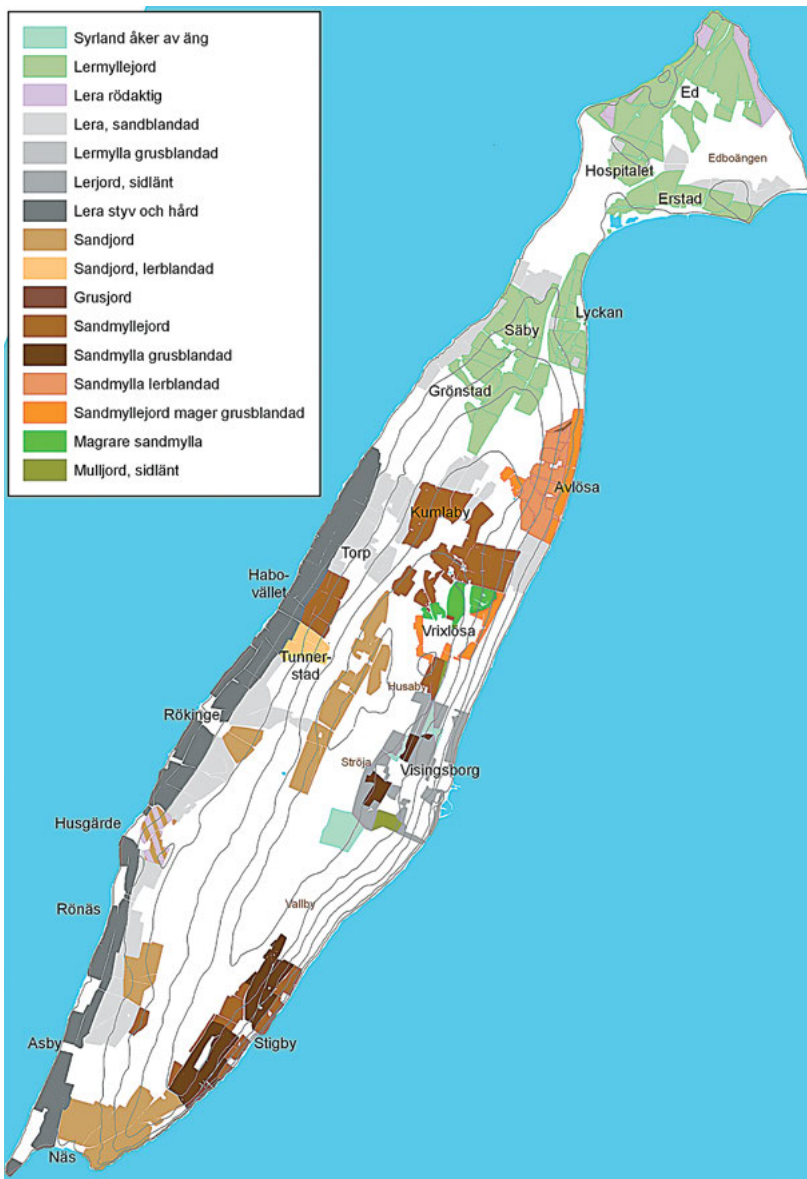
Utifrån lantmätarnas anteckningar från 1767 om åkerjordens sammansättning har en mer detaljerad jordartskarta framställts (för Visingsborgs ägor har en karta från 1799 använts) (Figur 2). Kartan visar samtidigt åkermarkens utbredning på ön år 1767. I kartorna från 1767 betecknas leran på flera ställen som "Styv och hård", framför allt vid byarna i sydväst och längs öns västra sida. I ett område vid Näs antecknar lantmätare Esping att leran är så styv att den "ej kan brukas annat än efter regnväder" eller för Rökinge "Hård och styf lera som ej utan regn låter köra och reda sig. Mager" och slutligen för byn Torp "dess närmre sjön, ju starkare lera, å somliga trakter mycket mager, i synnerhet av norra änden av gårdet, varest den knappast lönar utsädet." Enligt Esping, som karterade de sydligaste byarna på ön, ligger dock ett genomsnittligt korntal på lerjorden kring 3. Ovanför den styva leran vidtar sandjorden som enligt lantmätaren också är mager men här kan korntalen åtminstone komma upp mot 4:de korntet. Tyvärr går dessa korntal inte att jämföra med resten av ön, då den andra lantmätaren J. Duker inte antecknade korntalen i sina karttexter.

På Visingsös norra udde, där byarna Ed och Erstad är belägna var leran på 1760-talet tämligen högavkastande. En analys av bonitetsvärderingar gjorda i samband med storskiftet, kring år 1800,

FIGUR 1. Geologisk karta över lösmassornas fördelning på Visingsö. En zon av sand- och grusdominerade jordar finns på öns krön och ner mot Stigby. Denna zon omges av styva lerjordar. I norr dominerar lerjordarna helt. (Bearbetning av SGU:s hydrokarta A111.)

visar att lermyllan här är mycket mer högavkastande än lerjordarna på öns västra sida. Att jordarten här ställvis betecknas *lermylla* antyder att leran varit uppblandad med mullrikare jordarter. Gyllenhaal beskriver år 1775 hur man medvetet arbetat med leran här för att få den mer lättbrukad: "Dær leran ær för styf och steril påføres barr, massa, swinrots-torf och annat rask som både göder och gör henne mörare." En medveten bearbetning och blandning av lerjorden med jordar med större kornstorlek för att få den rätta mullhalten har påvisats vid Mjärdevi i Slaka socken utanför Linköping. Från romersk järnålder och fram till 1200-talet har man successivt ökat odlingsytan genom att bearbeta och blanda upp nya områden från leran och bearbetat den med mullhaltig jord från kulturlager samt senare naturgödsel (Elfstrand 2005: 111–145). Hög mullhalt i kombination med lera ger ett mycket bra skördeutfall. Men hur bearbe-

FIGUR 2. Kartan bygger på lantmätarnas beskrivning av åkerjorden i kartorna från 1767. Flera av de listade kategorierna kan vara synonyma. T ex kan man undra vad som skiljer lerblandad sandjord från lerblandad sandmylla. Jag har dock valt att återge de kategorier som lantmätarna Duker och Esping använt sig av. Gränsen mellan den styva leran och de lättare jordarterna på öns östra sida är ungefärlig eftersom lantmätaren inte anger gränsen mellan jordarterna annat än ungefärligt. Kartan är samtidigt en översikt över åkermarkens utbredning år 1767. Dock bör ca 10% läggas till för de torp och mindre hemman som inte var karterade. Visingsborg saknade karta för året 1767 och kartan från 1799 har använts i stället. Karta upprättad av Ädel V. Franzén.

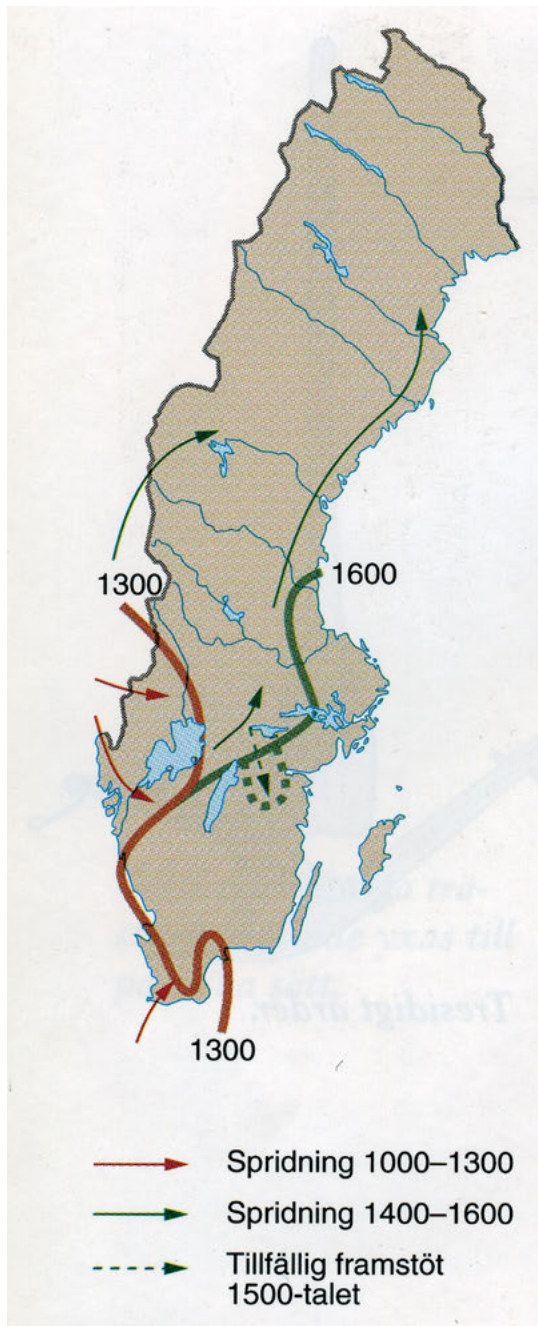
tades lerjorden på Visingsö som enligt alla spridningskartor över äldre tiders jordbruksredskap hörde till årderområdet (Figur 3 a och b) (Myrdal 1999:52, Bringéus 1979:102)?

Ekonomhistorikern Carl-Johan Gadd skiljer på plogjord och krokjord och visar hur plogarna på 1700-talet användes på lerjorden i Västergötlands slättbygder, medan årdret var vanligast inom skogsbygdens moränområden (Gadd, 1983:147-149, 213-218). Det är dock ett faktum att årdret användes på lerjordarna i Östergötlands slättbygder ända fram till 1800-talet. Gadd förklarar detta med att avrinningen var bättre i öster än i väster. Utifrån kartmaterialet från Visingsö står det klart att stora utdikningsinsatser på lerjorden gjordes under perioden mellan 1767 och 1800. Tydliga exempel utgör kartorna från t.ex. Erstad, Saby och Näs. Enligt agrarhistorikern Janken Myrdal dominerade högårdret i östra Mellansverige från slutet på 1400-talet, ett årder som gick djupare, eftersom man kunde gå bredvid högårdret och med kroppstyngden reglera plöjningsdjupet (Myrdal 1999:59-60).

Gyllenhaal gör en längre utläggning om vilka plöjningsredskap som används på Visingsö. Något vilseledande är dock det faktum att han använder begreppet *plog* för både årder och plog. Utifrån hans beskrivning av redskapens funktion, som han genomgående betecknar som *plog*, framträder ett årder. Ett redskap med vilket man *ristar*, *krokar* och *tvärrar*, men även *plöjer* och *kör*. *Mullplog*, säger Gyllenhaal, används dock inte, utom möjligen på Kungsgården. Det troligaste är att han använder termen *mullplog* för regelrätt plog, alltså plöjningsredskap med vändskiva, medan *plog* och *krok* betecknar årder.

Resonemanget ovan visar att de styva lerorna på västra och södra delen av ön troligen odlades upp rätt sent. Möjligen under efterreformatorisk tid. På öns norra udde har man inte haft annat än lera att välja på, så här förefaller man ha istället ha bearbetat leran under lång tid för att öka dess mullhalt, kanske med början under senmedeltid. Här talar lantmätaren om lermyllejord år 1767. Leran bearbetades 1775 av ett kraftigt årder som också användes vid uppbrytande av trädan (Gyllenhaal 1991:26-28). Inledningsvis citerades Lindqvist som ansåg att merparten av den lättodlade åkerjorden borde ha varit uppodlad vid ingången

FIGUR 3 a och b. Kartan ur Myrdal 1999 (a) och Bringeus 1979 efter Jirlow 1970 (b). Den förra visar plogens spridning under tidig medeltid och fram till ca 1650. Den senare visar svenska plogtypers utbredning ca 1750. Enligt båda figurerna ingår Visingsö i ärderområdet. Enligt Myrdal 1985 ligger ön på gränsen mellan bågärderet och sulårdrets utbredning.

till medeltiden. Detta är troligen rätt och visar att en omfattande expansion av den odlade marken bör ha skett på Visingsö från medeltid och framåt då man successivt lade lerorna under årder. Det bäddar för ett resonemang om hur en äldre landskapsorganisation kan ha sett ut på Visingsö. Hur användes lerorna i väster och söder innan de odlades upp?

Visingsö och tvåsådet

Gyllenhaal beskriver att jordbruket är "Hwarannat års tråde öfweralt, undantagandes i Haga, där det ær tredings" (Gyllenhaal 1991:27). I Jönköpings län är det endast i Vista härad som tvåsåde förekommer som dominerande odlingssystem. Visingsö, Grännaområdet och slättbygderna in åt Skärstads-

dalen företer, i det äldre kartmaterialet, stora likheter med de byar som återfinns i det östgötska slättområdet. Byarna är något större än i Jönköpings län i övrigt, tvåsåde är helt dominerande och solskifte med bebyggelsen i laga läge verkar ha genomförts systematiskt. Vad gäller jordmånen dominerar som ovan antytts, lerjordar, en del mycket styva och svårbrukade. Även här finns likheter med östra mellansvenska jordbruksbygder.

Införandet av tvåsåde i östra Mellansverige har av allt att döma skett under 1000–1200-talen (Myrdal 1999:63) och detta odlingsystem förefaller vara mycket stabilt över tid åtminstone i sin kärna: uppdelningen av åkermarken i två gårdar (ibland fyra) där ett gårde besåddes medan det andra låg i träda, eller som Gyllenhaal beskriver 'vartannat år träda'. Denna regelbundenhet bryts dock upp under 1500-tales mitt då man i Östergötland kan se en övergång från vårråg till höstråg på tvåsadesåkrarna (Myrdal & Söderberg, 1991:309–310) och kring 1500-talets slut i Östergötland då det finns exempel på att båda gårdarna besås, ett med vår- och ett med höstgrödor (Lejonhufvud, 2001: 157–158). Inte långt därefter börjar man odla trädan med kvävebindande växter, framför allt ärtor. Även detta beskriver Gyllenhaal för Visingsös del (s. 27). Inom den enkla ramen för tvåsådet har således stora kronologiska och rumsliga variationer förekommit. Det är därför inte sannolikt att det tvåsåde som införs på 1200-talet i alla delar överensstämmer med det som fanns 300 år senare, på 1500-talet. Men för denna trehundraårsperiod saknas källor för att studera tvåsådets funktion över tid.

Dateringen av tvåsådets införande till perioden 1000–1200 ger oss en ganska vid ram, och troligen har den genomgripande omstruktureringen av åkerbruket i östra Mellansverige varit en process som haft en viss utbredning i tiden, men var ligger Visingsö i detta tidsspänn? De arkeologiska belägen för tvåsåde är få. Baserat på C¹⁴-dateringar kunde kulturgeografen Sven-Olof Lindquist datera en övergång från ett till två gårdar till 900–1000-tal i Brunnsbo Storäng utanför Skara i Västergötland. Vad han kan ha fångat är just införandet av tvåsåde, även om anläggandet av ytterligare en åker inte automatiskt betyder att man börjat odla i tvåsådesrotation (Lindqvist 1976:119–164). Bengt Windelhed har påvisat att införandet av två gårdar

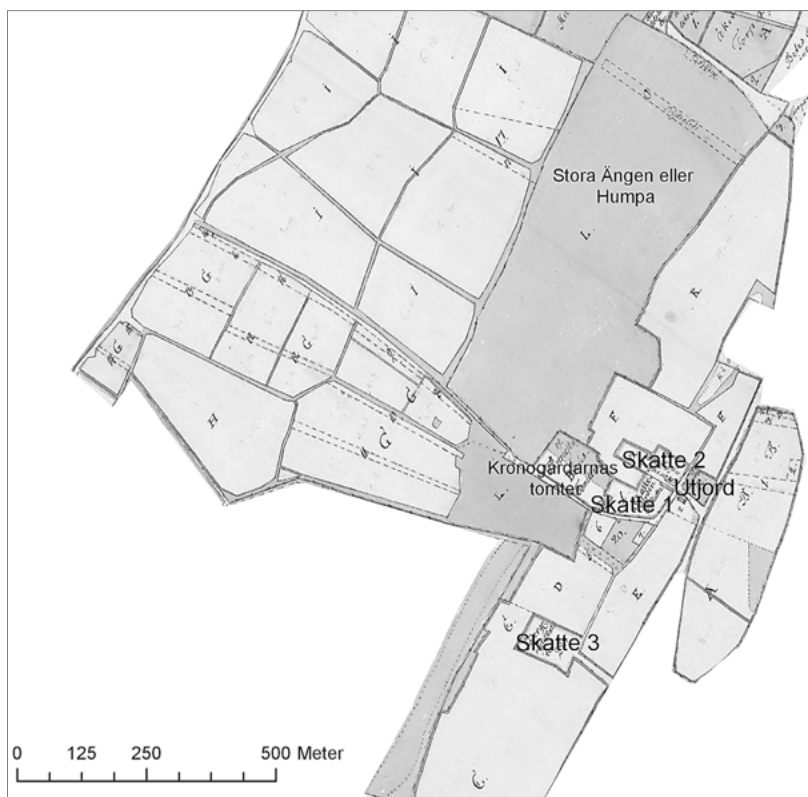
i Barnknåre by i norra Uppland sker under 1200-talet (Windelhed 1995:172–174). När det gäller Visingsö och de uppenbara likheterna med Östergötlands slättbygder bör vi söka de arkeologiska rönerna åt öster. Ovan nämndes de arkeologiskt belagda tomtregleringen från Stora Ullevi som enligt författarna kan dateras till 1200-talets början (Lindeblad & Tagesson 2005:275–278). Det är dock inte säkert att solskiftesregleringen och införandet av tvåsåde var synkrona processer. En hypotes är dock att tvåsåde införs under loppet av 1200-talet. I avsaknad av plog för uppbyggnad av trädan bör trädsgårderna ha bearbetats flera gånger under trädsåret vilket kringskurit betesdjurens möjligheter till sommarbete i gårdet. Nedan kommer bristen på betesmark som föranleder Magnus Ladulås att på 1200-talet tilldela Visingsöborna betesmark och skog i Vartofta härad Västergötland att diskuteras. En bidragande faktor, men troligen inte huvudförklaringen, kan finnas i det faktum att åkerjorden utökades genom införandet av tvåsåde med bearbetad träda.

Sammanfattningsvis kan konstateras att kartornas bild av uppodlade styva leror på öns södra och östra sida troligen speglar en tämligen sen fas i öns odlingshistoria. Processen var inte avslutad när de första kartorna tillkom och Gyllenhaal berättar på 1770-talet hur man med hjälp av påförande av torv, mossa och barr omvandlade lerorna till odlingsbar mark. I norr antyder bonitesvärderingarna från storskiftet samt anteckningar om att jorden på flera ställen bestod av lermylla att jordförbättringarna här skett tidigare, kanske med början under medeltid. Hur man har bearbetat de styva lerorna är dock fortfarande en fråga, men mycket talar för att ett tungt årder, ett högårder, har använts. Gyllenhaal avvisar att mullplogen, alltså den regelrätta plogen, användes på Visingsö. Möjligen kunde det finnas på kungsgården Visingsborg.

Att hitta äldre landskap ur yngre kartor. En analys av kartorna från Tunnerstad och Edboängen

Inledningsvis var frågan om vi kan hitta spår efter det tidigmedeltida landskapet på Visingsö. Efter att ha studerat ett antal kartor från ön vill jag på-

FIGUR 4. Tunnerstad år 1767. Bebyggelsen är utspridd i fyra olika klungor. På den reglerade delen av bytomten ligger de fyra kronogårdarna, medan frälsegårdarnas lägen är spridda. En av öns många utjordar ligger i anslutning till de nordligaste skattegårdarna. Bearbetning: Adel V. Franzén.

stå att det är möjligt. Hur gammal den landskapsbild som avtäcks i kartorna är, kan dock inte avgöras utan kompletterande metoder, t.ex. genom arkeologiska utgrävningar. Däremot kan vissa antaganden göras. Syftet med studierna nedan skall kopplas till de frågeställningar som presenterades ovan, alltså om vi kan säga något om landskapsbild under den tid kungamakten var fysiskt närvarande på ön, samt om vi kan hitta spår efter övergången från ett storgårdssystem till reglerade, solskiftade byar och slutligen om vi kan hitta den landskapsorganisation som föregick den relativt sentida uppodlingsfasen.

Tunnerstad

Namnet Tunderstadher finns nämnt 1294 (avskift) och 1326 in tunderstadhum (Agertz 2008: Bilaga).⁷ Tunnerstad är öns näst största by efter Kumlaby och bestod under 1540-talets mitt av sju hemman: fyra kyrko-, två frälse och ett kronohemman. Till detta kom tre utjordar, två kyrko- och en kronojord. Under perioden 1554–1572 omtalas ytterligare tre frälsegårdar i byn, en förefaller ha

bestått under en tjuugoårsperiod, medan två omtalas med endast ett belägg vardera (Ibid. En frälsegård nämns 1572, en 1559). Möjligen speglar dessa tre frälsegårdar en tillfällig hemmansklyvning, för antalet hemman i Tunnerstad består i 1585 års årlig ränta åter av sju hemman. Intressant är dock att det från och med 1585 även redovisas ett skattehemman i Tunnerstad förutom de fyra kyrkohemmanen och två frälsehemman.⁸

Vid den första karteringen år 1767 består byn fortfarande av sju hela hemman. De fyra kyrkohemmanen har övergått till krono, och dessa ligger samlade på en tomt och det framgår av texten till kartan att en egalisering har skett ty kronogårdarna "har i tomter och övrigt lika proportioner". De två "nya" skattegårdarna har särskilda gårdstomter, belägna dels söder, dels NO om de fyra kronogårdarnas gemensamma bytomt (*Skatte 2–3* i figur 4). Den "gamla" skattegården är belägen strax öster om kronogårdarnas tomt (*Skatte 1* i figur 4). Uppdelningen i nytt och gammalt skatte går troligen tillbaka på att två av gårdarna nyligen hade köpts till skatte när karteringen gjordes. Den

”gamla” skattegården är troligen identisk med den skattegård som nämns för första gången i Tunnerstad år 1585.

Visingsökartorna från 1767 är inga tegkartor, däremot kan någon gårds tegar redovisas, antingen för att illustrera tegarnas riktning eller för att redovisa oregelbundenheter och slutligen för redovisning av teginnehav i andra byalag än det egna. Detta gäller även kartan över Tunnerstad. Det framgår av texten att samtliga gårdar i byn har lika proportioner i åker och äng. Lantmätare Esping redovisar framför allt kronogårdarna mark och anger att de fyra gårdarna har var sin andel, alltså tillsammans 4/7 av åkermarken och ängsmarken. *Skatte 1* har dock något mer åker och ängsmark än de övriga sex gårdarna, vilket redovisas genom att dess tegar ritats ut på kartan. Tegarna är belägna framför allt inom byns södra del. För att kompensera för denna obalans har kronogårdarna några skift i grannbyn Rökinge. Till *Skatte 1* hör även kronoutjorden strax öster om bytomten.

Av ägoslagen dominerade år 1767 åkermarken som finns i två sammanhängande områden, dels kring bytomten i nord-sydlig riktning, dels ner mot sjön. Mellan åkerområdena sträcker sig ett större ängsområde, Stora ängen eller Humpa kallad, som betecknas som mager hårdvall. Åkermarken (område I) består av styv lera i en zon från Vättern och österut men ju högre upp mot byn man kommer, desto mer beskrivs jordmånen som lerblandad sandjord (G och H). För åkrarna betecknade med I övergår leran i ”sandblandad, lösare jordmån”, vilket bör tolkas som en mylligare jordmån med inslag av lera och sand. Åkrarna A, B, C, E, F och K betecknas som sandjord. I Tunnerstad finns således någonstans i I, H och G-åkrarna en övergångszon mellan styv lera i väster och sandjord i öster. Den styva leran betecknas som mager, och för grannbyn Torp anges i samma karta att den magraste leran nära sjön knappast kastar av sig mer än 1:ta kornet. Även sandjorden anses som mager. Endast i I-åkeren får man upp avkastningen till 3–4 kornet (Figur 4).

Tunnerstad storskiftas 1803. I samband med skiftet sker ett radikalt skifte av bytomten som nu hyste sexton gårdsbruk. Dels utvidgades den centrala bytomten söderut, dels delades bytomten in i sexton avlånga gårdstomter i närmast solskiftesliknande mönster. Från bytomten gick en väg

västerut och ca 125 m väster om bytomten grenar den sig i två delar. I klykan mellan vägarna finns ett område som i storskiftesakten betecknas som Tomten. Området är åkermark 1767 och 1803. Området som ömsom betecknas *tomten* ömsom *övre* och *nedre tomten* täcker ett ca 300 x 120 m stort område (VNV–OSO). Att tomten har varit delad i en övre och en nedre del indikerar att åtminstone två gårdar har varit belägna här. Norr om detta område samt en liten bit söderut sträcker sig en åker som benämns *mullåkrar* i karttexten från 1803. Mullåkeren sammanfaller till stor del med den åker som har åsatts den högsta boniteten, 6:te kornet, samma år. Vi har således ett område som kallas tomterna och ett område med hög bonitet som kallas mullåkrarna. Mullåkrarna ligger inom det område som enligt Esping betecknas som ”lösare jordmån”, i 1767 års karta. Jag tolkar området med tomterna och mullåkrarna som ett äldre bebyggelseläge och denna bebyggelses kärnåkrar. Sammantaget omfattar mullåkrarna drygt ett hektar, ingen stor yta således. Dock kan ytan tänkas representera den intensivgödslade åkern intill bytomten, åker som har kompletterats med mer extensivt brukad åkermark (Figur 5).

Det är för närvarande omöjligt att åldersbestämma tomten med dess kärnåkrar, men arkeologiska undersökningar av området bör vara en prioriterad framtida åtgärd inom ramen för ”Visingsöprojektet”.⁹

Tunnerstad är en stor by när den dyker upp i de historiska källorna. Det finns därför läge att anta att flera bebyggelselägen och kärnåkrar har funnits i området innan en sammanflyttning till en gemensam bytomt skedde.¹⁰

Tunnerstads östliga åkerområde beskriver en lins från SSV–NNO. Om man förlänger denna lins söderut över Rökinge och norrut över Kumlabyer ser vi att området domineras av åkermark av hög bonitet. Denna åkermark har enligt jordartsvärderingarna från 1767 bestått av sandjord och sandmyllejord, alltså en relativt lättbrukad och ibland mullrik jord. Det känns rimligt att tänka sig att den åkermark som framför allt har föredragits under årderbrukets tid har varit den lösare, sandblandade jorden och att det framför allt har varit gränzonen mellan lera och sand som har givit den bästa åkerjorden. Det känns vidare rimligt att se de styva lerorna som relativt sent uppodlade.

FIGUR 5. Tunnerstad vid storskiftet 1803. Det finns skäl att tolka det Tunnerstad som vi ser i kartorna som resultatet av en fusion mellan en västlig och en östlig bebyggelsekoncentration med respektive kärnåkrar. En sammanflyttning skedde kanske i samband med införandet av tvåsäte. Åkrarna längst ner mot sjön är upptagna av styv lera och bör troligen ha uppodlats ganska sent. Bearbetning: Adel V. Franzén.

Vi ser således konturerna av ett äldre odlingslandskap med en bytomt och kärnåkrar belägen vid gränsen mellan lera och sandjord. Väster om detta och ner mot Vättern vidtar ett område dominerat av styv lera. Skall detta tolkas som ett strandnära betesområde?

Edboängen

Uppodlingsgraden på Visingsös norra udde var under 1700-talets senare del mycket hög vilket framgår av figur 7. Ängsmark fanns i några små tomtnära inhägnader. Dessutom fanns enstaka sammanhängande större ängsområden – ett av dessa är Edboängen, ett ca 71 ha stort område beläget mellan Ed och Erstad på norra uddens östra sida. Det är sannolikt Edboängen som avses med den äng i Ed som omtalas 1410, då Alvastra kloster som pant får ”ena skötning i ængenne” vid Ed och som 1480 betecknas som ”i visingxsøe eedz ængh ena ængh som skyllar j øra” (F-topo).

Om man betraktar kartorna över Visingsös norra udde ser man att åkermarken i Eds två gårdar är indelad i några avlånga skift avgränsade av vägar eller hägnader. Inom dessa ramstrukturer

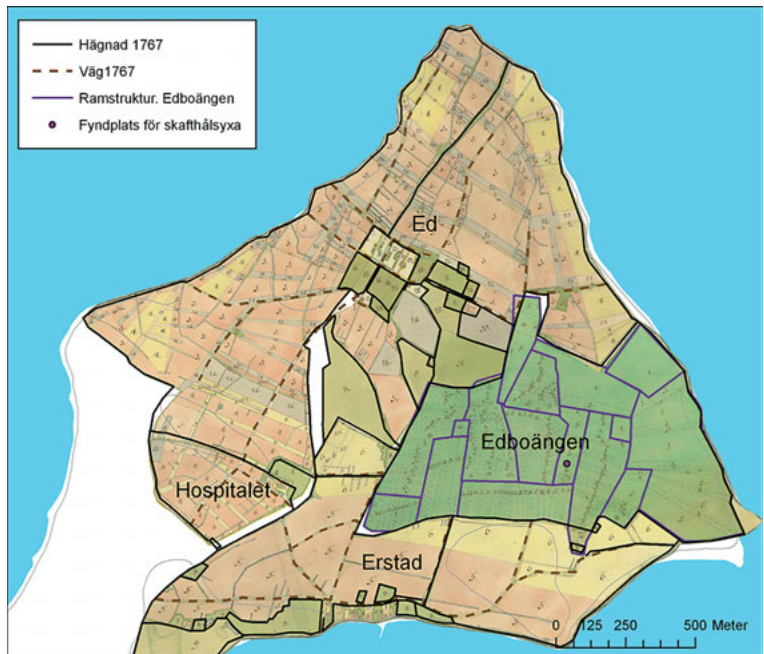
ligger tegförbanden i solskiftesliknande mönster. Det intressanta är att samma mönster går att avläsa i Edboängen trots att här inte finns någon åkermark. I Edboängen finns ett antal ramstrukturer som omfattar ett antal tegar. Inom ett par av ramstrukturerna är tegarna ordnade i regelbundna serier med en bredare teg följd av fyra smalare (Figur 6).

År 1767 används Edboängen som ängsmark inte bara för byarna Ed och Erstad, utan även gårdar i Avlösa, Rökinge och Lyckan har tegar här. Även en utjord, Korpabolet, har ett antal ängstegar i Edboängen och slutligen finns ett mindre skift med okänd ägare (Figur 7). Medan tegindelningen är som störst och mest regelbunden centralt i Edboängen, domineras området åt öster ner mot Vättern av ett sammanhängande område där ett antal tegar liksom ”sprängts” in. I övrigt finns ett fåtal kvadratiska och rektangulära figurer samt en konformig struktur mot Eds by i norr.

Edboängen, en tolkning

Det går att se Edboängen som en fixeringsbild där ramstrukturerna med sina tegar kan tolkas

FIGUR 6. Åkermarken dominerade i norr där byarna Ed, Erstad och gården Hospitalet var belägna. Även om 1767 års kartor inte är tegkartor redovisas en del tegar i Ed och Hospitalets åkermark. Mest framträdande är dock redovisningen av tegar i Edboängen. Dessa omges av ramstrukturer som delar upp Edboängen i ett antal olika ytor eller skift. På kartan har även vägar och hägnader lagts in. Bearbetning: Ädel V. Franzén.

som olika strukturer i ett tidigare komplext agrarlandskap. Ett försök till en *tolkning* presenteras i Figur 8). De rektangulära och kvadratiska strukturerna har tolkats som by- eller gårdstomter. Två av ramstrukturerna har tolkats som åkrar omfattande ca 5–6 ha vardera. En del har tolkats som varande ängsmark och slutligen har områdena ner mot sjön tolkats på som strandbetesmark. Den trattformade strukturen upp mot Ed kan möjligen representera en fägata eller väg. Är tegstrukturen som den syns i kartan från 1767 ursprunglig? Antalet regelbundna tegförband i den rekonstruerade åkermarken A och norra delen av åkermarken B, där regelbundenheten i tegarnas tjocklek med en bred och fyra smala tegar och tegföljdernas konsekventa genomförande är som störst kan, leda tankarna till en by med fem gårdar med åkermarken i tvåsåde eller med ensädesåker fördelad mellan två ytor. Det är också möjligt att en sekundäruppdelning av ursprungliga tegförband har skett när gårdar i Lyckan, Avlösa och Rökinge fick del av Edboängen. De inskjutande tegarna i ”strandbetesområdet” tyder på att sekundäruppdelningar har skett. En tolkning som jag själv tror på är att Edboängen har varit en by med 3–5 gårdar belägen på ”bytomten” i områdets mitt och med tegskiftad inägomark och åker i tvåsåde. Till detta har omfattande ängsmarker funnits och strandbetesom-

råden som sträckt sig i ca 200 m bred zon från Vättern och upp mot inägorna.

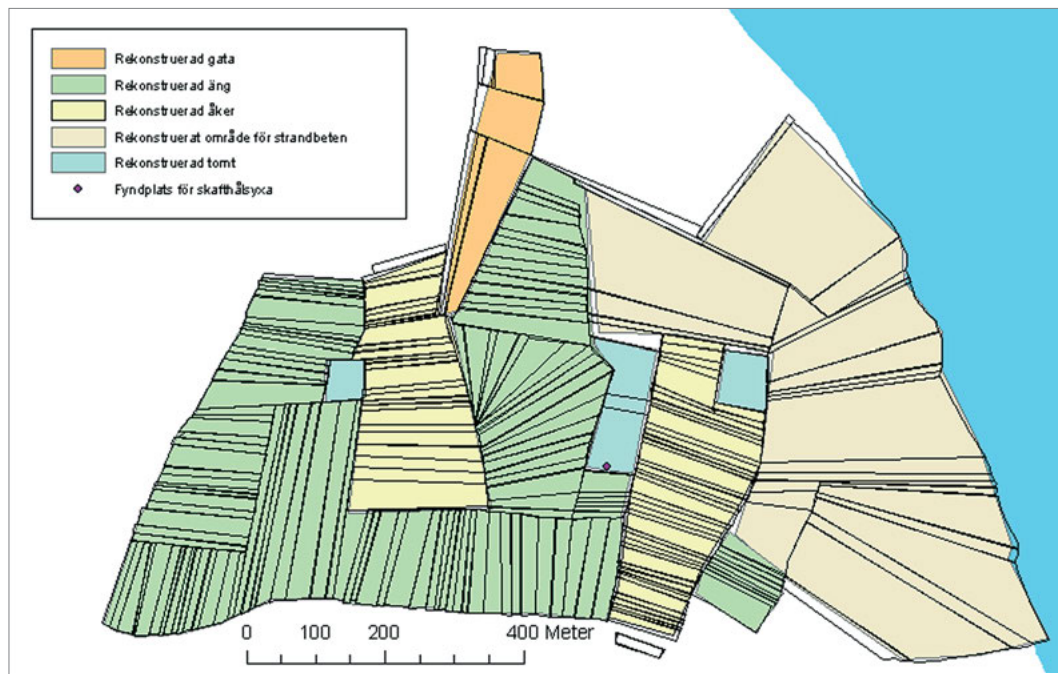
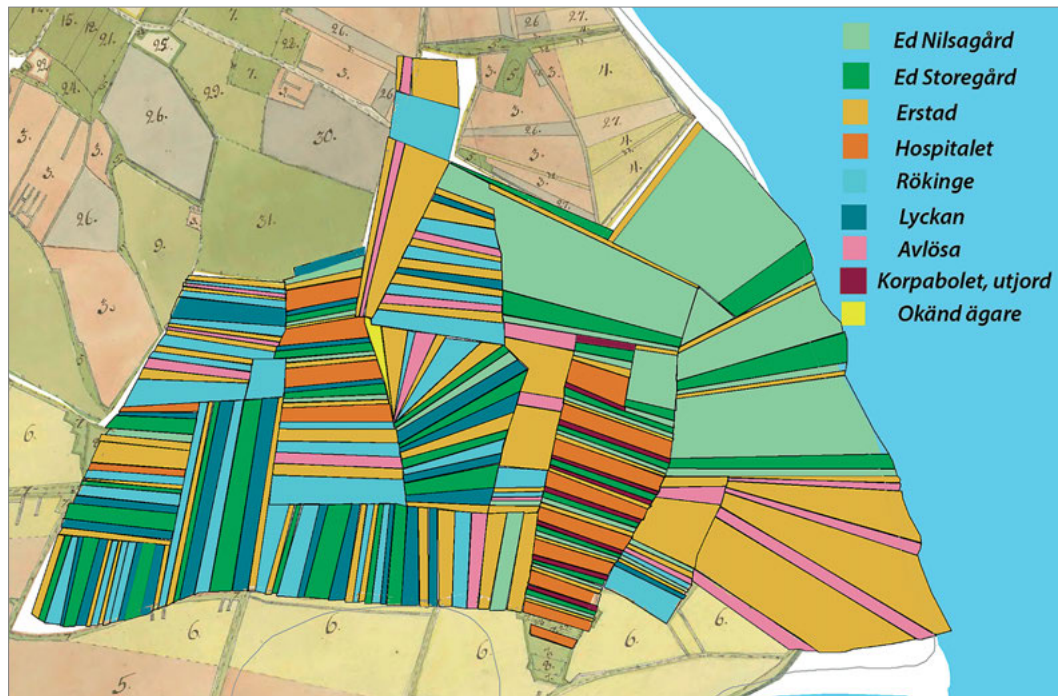
Det skall understrykas att detta är en möjlig tolkning bland flera. Jag är dock tämligen övertygad om att strukturerna i Edboängen verkligen speglar övergivna bebyggelselägen med inägor och betesmark.

Tegstrukturen i Edboängen antyder att man här hade en by med åkermarken i tegskiftat tvåsåde. Hypotetiskt sett bör tre större byar ha legat på Visingsös norra udde under tidig medeltid: Ed, Erstad och ytterligare en by som i senare källor kom att betecknas som Edboängen. Ostad (senare Hospitalet) nämns först 1494 och består då av ett skattehemman och en kyrkoutjord, men kan möjligen också ha existerat samtidigt med de övriga byarna.

När övergavs odling och bebyggelse i Edboängsområdet? Det är sannolikt att Eds äng i skrivningarna från 1410 och 1480 avser Edboängen och detta medför att området legat som äng sedan senmedeltid. Givetvis kan övergivandet av bebyggelsen ha med den senmedeltida agrarkrisen att göra, men den kan också bero på en mindre dramatisk process som kan sättas i samband med en agrar omstrukturering i samband med nyodling.

Om vi skall se införandet av reglerade bytomter och tvåsåde som en någorlunda synkron process

Över: FIGUR 7. Tegarna i Edboängen. De flesta tegarna hör till byarna Ed och Erstad samt gården Hospitalet. Framför allt gäller detta området ner mot Vättern som troligen har varit strandbeten. I övrigt innehar Lyckan, Avlösa, Rökinge, utjorden Korpabolet samt en ägare utan proveniens tegar i Edboängen. Inom de olika ramstrukturerna är tegföljderna mer eller mindre regelbundna. Ängens underliggande stukturer speglar troligen en äldre markindelning. Bearbetning: Ädel V. Franzén.

Under: FIGUR 8. Den fixerbild som Edboängen erbjuder kan läsas och tolkas på olika sätt. Här presenteras en möjlig tolkning av en tidigare landskapsorganisation inom Edboängen. Bearbetning: Ädel V. Franzén.

som sker under 1200-talet kan Edboängen tolkas som en by som lagts öde *efter* det att tomtregleringen och det tegskiftade tvåsätet införts. För detta talar de två tämligen likstora "åkergårderna" med sin regelbundna teguppdelning samt den långsmala "bytomten" som till sin storlek och långsmala karaktär påminner om motsvarande bytomt i Erstad. Det är således inte troligt att Edboängen ödelades före 1300-talet. Skall övergivandet sättas i samband med den senmedeltida agrarkrisen? Det är möjligt att agrarkrisen har spelat in, men den har troligen inte föranlett en total ödeläggelse av en by på kanske 3–5 gårdar.

Agrarkrisen *kan* ha medfört en demografisk nergång i Edboängen, men detta förklarar inte ödeläggelsen av en hel bybildning i en slättbygd med direkt närhet till minst två andra byar. Kanske fanns det en rumslig logik i att samla ängsmarken inom ett större sammanhängande område i samband med ökad uppodling av lerjordarna ner mot Vättern på öns norra udde? En partiell demografisk nergång i Edboängen i samband med agrarkrisens första fas kan ha lett till en brist på brukare för att hålla byns jordbruk i gång. En uppdelning av kvarvarande gårdar mellan byarna Ed och Erstad kan därför ha förefallit som en rimlig lösning. Eftersom byarna Ed och Erstad är de största ägarna i Edboängen förefaller det rimligt att ängen ursprungligen delades mellan dessa byar när jordbruket där upphörde och gårdarna flyttade in till Ed respektive Erstads bytomter. Senare kom även andra gårdar på ön att byta eller köpa till sig rättigheter i Edboängen.

Sammanfattningsvis kan konstateras att medan exemplet Tunnerstad *antyder* en stuktur med bebyggelse och åker uppdraget i landskapet och med strandbetesmarker ner mot Vättern, gör exemplet Edboängen att bilden inte bara klarnar utan får skarpa konturer. Vi kan alltså börja tala om en landskapsorganisation som kan dras tillbaka till tiden före solskiftet och tvåsätets införande, alltså tiden före ca 1200-talets mitt. Vidare visas hur Edboängen avhyses efter det att solskiftet genomförts men före år 1400. Det skall dock framhållas att ram- och tegstrukturerna i Edboängen kan tolkas på olika sätt, och att min tolkning är en av flera. Att det dock är en äldre landskapsorganisation som skymtar bör dock kunna fastslås.

Huvudgård och bytomt på Visingsö

Flera av bytomterna på Visingsö företer regelrätta radbyar när de först dyker upp i det äldre geografiska kartmaterialet från 1680-talet. Förutom Rökinge, Tunnerstad och den södra delen av Kumlaby bytomt verkar den reglerade radbystrukturen vara dominerande. Det har ovan, med stöd av arkeologiska belägg från Linköpingstrakten, visats att den reglerade bytomten hör till 1200-talet och troligen dess tidigare del. Men hur förhöll sig den på 1200-talet införda radbystrukturen till tidigare huvudgårdar rent geografiskt? Kan man komma åt dessa strukturer i det äldre kartmaterialet?

Kulturgeografen Mats Riddersporre har utifrån morfogenetiska analyser av toftstrukturen i äldre lantmäteriakter kunnat peka ut läget för de vikingatida/tidigmedeltida storgårdarna i Ystadsområdet (Riddersporre, bl.a. 1992:483–498, 2008: 23–38). Vissa tofter eller gårdstomter avvek starkt från de övriga eller var belägna på något avstånd från resten av byns tofter. Under senare år har flera arkeologiska undersökningar gjorts i Skåne av tidigare huvudgårdar, där man i det äldre lantmäterimaterialet kan utläsa strukturer som avslöjar huvudgårdarnas läge och omfattning.

För Östergötland och Småland har Johan Berg studerat möjliga lägen för storgårdar/huvudgårdar (Berg 2003a), och Martin Hansson har använt det äldre lantmäterimaterialet för att konkret identifiera huvudgårdarnas lägen i områden där arkeologiska spår saknas (Hansson 2001:194–210).

Det äldre kartmaterialet från Visingsö erbjuder stora möjligheter när det gäller att hitta indicier på lägen för storgårdar/huvudgårdar. I det följande tar jag endast upp ett exempel, nämligen Ed på Visingsös norra udde.

Ed

År 1585 redovisas två skatte, två krono, ett kloster (Alvastra) och ett kyrkohemma i Ed. Till detta kom tre utjordar. Den geografiska kartan från 1687 redovisar också sex gårdar i Eds by, varav fem var belägna i rad och en är belägen något avvikande åt sydväst. Eds by bestod 1767 av sju gårdar, Nilsagården: 1 krono, Törsagården: 1 krono, Skepparegården 1 förmedlat till ¾ krono, Lillegården ½ "nytt" skatte, Stigbogården: 1 krono, Kullen ½ krono samt Storegården: 1 "gammalt" skattekro-

FIGUR 9. Förenklad skiss av Eds bytomt år 1767 med Storegårdens enskilda ägor inlagda. Åkernnamnen Husåkersredden och Husåkergårdet har hämtats ur Storskifteskartan från 1798. Det är inte min mening att ösa bensin på brasan kring frågan om det sägensomspunna Borga Slotts existens. Men Hus-förleden kan tolkas som ett indicium på en befäst huvudgård i Ed. Bearbetning: Ådel V. Franzén.

no. Till detta kom en utjord. På kartan från 1767 består bytomten av sex långsmala gårdstomter i rad med en gårdstomtsdel nordost om vägen och en ängsdel kallad "bolet" sydväst om vägen. Till detta kommer det halva kronohemmanet Kullens tomt som är belägen söder om radbyarna. Det avvikande läget är intressant, men troligen är detta det yngsta tomtläget i byn, tillkommet genom en klyvning av en helgård som till hälften köpts till skatte (Lillegården) och där den andra hälften, kronogården, måste flytta till ett perifert läge av bytomten. På kartan från 1687 består byn av sex hemman, så det är möjligt att utflyttningen skedde mellan 1680 och 1767.

Den yttersta av de långsmala tomtarna åt sydost på 1767 års karta är Storegårdens tomt (nr 25). Här är läget omvänt mot resten av bytomten: gårdstomten är belägen sydväst om vägen och ängsdelen, Bolet, nordost därom (Figur 9). Dessutom har Storegården i direkt anslutning till sig två enskilda åkerytor (nr 26), en enskild beteshage (nr 29) samt utjorden (nr 30). Intill utjorden ligger en äng som kallas Torpet. Det framgår inte explicit av texten om även denna hör till Storegården,

men det är troligt eftersom det inte heller anges att de övriga gårdarna i byn har del i ängen. Det förefaller troligt att ägorna 25–31 speglar en tidigare huvudgårds domäner, troligen den storgård som Clas Tollin antar bör ha utgjort eller varit en del av det tidigmedeltida Ed.

Storskifteskartan över Ed innehåller en lustig detalj som möjligen kan sättas i samband med storgården Ed. En del av den centrala åkermarken som tillika har den högsta boniteten har namn som "Husåkersgårdet" och "Husåkersredden" (Figur 9). Ordet *hus* i detta sammanhang leder tankarna till en befäst bebyggelseenhet. Möjligen har dock åkernnamnet sitt ursprung i den seglivade myt om en borg (Borga slott) som skall ha varit belägen på öns norra udde och åkernnamnen har således ett folkligt, närmast anakronistiskt inslag (Agertz 2008:51–52). Borgmyten, som bland annat omhuldades av Per Brahe d.y. som lät resa en minnessten där borgen skulle ha stått, kan också gå tillbaka på ett faktiskt förhållande, att storgården i Ed varit en befäst storgård, som i folkmun senare har kommit att uppfattas om en borg eller ett slott.

Landskapsorganisation på Visingsö från medeltid och framåt

Sammanfattningsvis kan konstateras att det i det äldre kartmaterialet går att utläsa en äldre landskapsorganisation på Visingsö. Det förefaller som om åkermarken tidigare har varit begränsad till zoner där den styva lerjorden kunde blandas upp med sandjord och mullhaltigt material och ev. naturgödsel för att öka mullhalten. Här har bebyggelsen och gårdarna/byarnas kärnåkrar legat. Utanför denna zon har ängsmarken sträckt sig upp mot öns krönparti men även i de nord-sydliga zonerna mellan byarnas/gårdarnas åkrar och bebyggelselägen. Ängsmark har troligen även funnits i de sankstråk som i dag har försvunnit genom utdikningar och regleringar. Öns krön, som mest bestod av sandig och tallbeväxt mo, har utnyttjats som betesmark och kanske till tillfälliga odlingar. Mellan byarnas odlingsmark och Vättern fanns på öns norra, västra och södra del strandbetesmarker på de hårda lerorna.

Denna landskapsorganisation har troligen rötter i förhistorisk tid och sträckte sig in i medeltiden.

Av orsaker som diskuteras närmre nedan uppstod en brist på betesmark under högmedeltid genom ökad konkurrens om betet. Detta ledde till att kungamakten upplät betesmark och skogsmark i Vartofta härad (och möjligen, redan under medeltid, i Grännatrakten) till Visingsöborna. I tid sammanfaller också det kungliga upplåtet med tiden för införandet av tvåsåde. Det är möjligt att de landskapliga omstruktureringarna i samband med att tvåsåde började praktiseras på ön också inkräktade på öns betesresurser. Detta hänger givetvis ihop med frågan om hur trädesgärdet utnyttjades under trädesåret. Användes det till bete för kreaturen eller var det en bearbetad, brun träda? Det är troligt att solsiftet införs ungefär samtidigt med tvåsådet, men frågan hur bybebyggelsen har varit organiserad, i radbyar eller andra typer av bebyggelseagglomerationer, kan inte besvaras utan arkeologiska undersökningar. Det är troligen under 1200-talet som huvudgårdssystemet ger vika för den successiva framväxten av byar och övergången till ett landbosystem.

Redan under högmedeltid hade lerorna på öns norra del bearbetats så pass att de kunde uppod-

las i större utsträckning. Enligt etnologiska källor låg Visingsö utanför plogområdet, varför vi får anta att jorden reddes med årder. Under 1300-talet kom en by på ön norra udde att läggas ut till ängsmark medan gårdarna fördelades på de två (tre) kvarvarande byarna i norr. Den ödelagda byns tegsystem och övergripande landskapsorganisation kom sedan att bevaras i form av ängstegar som delades upp mellan flera av öns gårdar. Detta är bara ett av flera exempel på de bebyggelseflyttningar och omstruktureringar som skedde under senmedeltid. Processer som ledde till flera försvunna ortnamn och över tjugo utjordar.

Sannolikt skedde uppodlingen av de styva lerorna ner mot Vättern tämligen sent, eventuellt först från 1500-talet och framåt. På vissa ställen visar de tidiga kartorna att denna process inte är avslutad ännu kring 1760-talet. Flera skrivningar i 1767 års kartor om nyligen upptagen åker eller om nyupptagen åker som återlagts till äng antyder att nyodlingen var stark under 1700-talet. Det omtalas vidare att man "gjöder" leran för att höja mullhalten, och på kartorna från 1767 omtalas jordarten från norra udden av ön som lermylla, vilket tyder på att leran varit under årdret längre här än på övriga lerdominerade delar av ön. På den västra sidan har man på 1760-talet problem med lerjordarna som betecknas som magra och endast kan redas efter regnväder. Här pågick troligen så sent som vid tiden för den första karteringen år 1767 en process för att öka mullhalten och få upp avkastningen. Regelrätt årderbruk tycks inte förekomma på ön förrän under 1800-talet. Gyllenhaal beskriver ett kraftfullt årder, troligen ett högårder, som vanligaste jordberedningsredskap på ön år 1775.

Om landskapsrekonstruktionen av Edboängen träffar någorlunda rätt ser vi att landskapsorganisationen på Visingsö under medeltiden kanske inte skilde sig mycket från de byar som man möter i kartorna från 1640-talet från nordöstra Småland med relativt mycket ängsmark i förhållande till åkermarken.

Kungens och storgårdarnas landskap

En landskapsorganisation på Visingsö med byarna och deras inägor uppdragna till gränzonen mellan lera och sand och med stora betesarealer ner mot Vättern ställer oss inför ett problem. Inledningsvis presenterades de rättigheter till mulbete

och skogstäkt som gårdarna på västra sidan av Visingsö erhöLL av Magnus Ladulås år 1286 (SDHK 1348).¹¹ Mycket tyder på att liknande rättigheter fanns vid Rasterna i Gränna-bygden för gårdarna på öns östra sida, men dessa rättigheter nämns inte förrän 1527 (GIR 4, s. 293).¹² Varför behövde Visingsöborna betesmark och skogsmark i Västergötland och eventuellt i Grännatrakten under medeltid, när de dels hade strandbeten kring hela ön, dels betesmöjligheter uppe på öns krönparti?

Kanske är det just här vi ser kungamakten och storgårdarnas landskap. Att borgen vid Näs var kungamakten centrala residens betyder inte att kungamakten ständigt var närvarande på ön, men att vistelserna bör ha varit många och tämligen sammanhängande. Till kungen hörde ett följe av krigare och stormän, tjänare, präster, skalder och hantverkare. En del av dessa var ambulerande tillsammans med kungen, en del direkt knutna till huvudresidenset. Till residenset hörde även en stab av tjänstefolk, mejerska, bagare, bryggare och slaktare. Begränsade arkeologiska undersökningar strax norr om borgen har resulterat i anläggningar som stolphål, hårdbottnar och raseringslager från bebyggelseenheter som har C¹⁴-daterats till 1100–1300-talen. Troligen har det här funnits byggnader där matberedning och hantverk har bedrivits (Jansson 2004. Jmf. Hansson 2001:217–225, där en rumslig och funktionsmässig analys görs av bebyggelsen kring Hultaby borg, RAÄ 15 i Näsby socken, Vetlanda kommun). Kanhända fanns en zon mellan borgen och *ekonomibyggnaderna*, så att borgen visuellt skulle utgöra blickfång och inte skymmas av dessa. Troligt är dock att större delen av landskapet på den blott 14 km långa och 3 km breda ön direkt eller indirekt påverkades av makten närhet och dess manifestationer.

Medeltidsarkeologen Peter Carelli resonerar kring om det till residenset på Näs kan ha hört en jaktpark efter utländska (bl.a. danska) förebilder och kommer fram till att det är ”mycket troligt” att en sådan bör ha funnits till borgen (Carelli 2007:61). Det låg i kungamakten intresse att följa med i och plocka russen ur kakan ur de strömningar av materiell och mental kultur som nådde Sverige från väster, söder och öster.¹³

Under grevskapstiden (1561–1680) anlade grevarna Brahe en väl inhägnad djurpark på öns krönparti som omtals för första gången år 1640.

Det är inte osannolikt att denna djurgård hade en tidigare förebild. Det är åtminstone ett faktum att öns krönparti där sammantaget ca 900 gravar från yngre järnålder är belägna, har utgjort en någorlunda fredad zon fram till i dag.¹⁴ Möjligt utgjorde öns krönparti kunglig jaktpark under medeltid dit öborna hade liten eller ingen tillgång.

Kung, följe och tjänstefolk bör ha förtärt stora mängder kött. Det finns anledning att anta att residensets kosthåll avvek från en vanlig bondefamiljs när det gällde förtäring av färskt kött, både domesticerat och villt. Det är sannolikt att tamboskap för slakt och mjölk, tillsammans med de hästar som kungen och hans följe samt öns övriga stormän ägde, hade sitt huvudsakliga bete på strandbetesområdena kring ön. Konkurrensen om betesresurserna bör vid något tillfälle ha hårdnat, varvid en del av öns betesresurser förlades till Vartofta på Vätterns västra sida.

Visingsö var under tidig medeltid ett landskap i den politiska maktens omedelbara närhet och detta måste ha satt spår i produktionsinriktning och bebyggelsestruktur på ön. Från och med början på 1300-talet försvinner kungamakten fysiska närvaro från ön. Ledde detta till en större frihet att styra produktionsinriktning och landskaporganisation för öborna? Kungamakten försvann, men stora markägare som Alvastra kloster etablerade sig på ön och bör ha haft någon form av fysisk representation på ön, kanske genom en eller flera gårdar med administrativ funktion.

Även om det ovan argumenteras för att de solskiftade radbyarna och tvåsåde införs under 1200-talet står det klart att det inte är 1200-talets landskap vi ser i kartorna från 1767. Den medeltida bebyggelsestruktursvaret (Tollin 2002:228) bör ha varit stor. I Jordeboken från 1585 kan inte mindre än 24 utjordar av olika jordnatur beläggas! Vidare påvisar Agertz en kraftig fluktuation i antalet gårdar under perioden 1540–1570. Så även om en centrering av bebyggelsen och en reglering av tomtmarken skedde redan under 1200-talet kom de närmaste århundradena att präglas av ökad uppodling, brist på betesmark, ödeläggelse, expansion och sammanflyttning. Men inte i en kronologisk svit, utan mera allt på en gång.

Kartan från 1767 över Edboängen kan läsas som en fixeringsbild över ett bylandskap med solskiftesreglerad tomt, åker och äng och med två

åkergården, omfattande 5–6 ha vardera, odlade i tvåsåde. Alvastras skötning i ängen vid Ed omtalas redan 1410 och det förefaller rimligt att byn upphör att existera under 1300-talet. Kanske skedde en demografisk försvagning av byn under den senmedeltida agrarkrisen med påföljd att ett jordbruk var svårt att hålla i gång. En agrar omstrukturering på öns norra udde mot en ökad uppodlingsgrad ledde troligen till att tidigare ängsmark till Ed och Erstad odlades upp och att Edboängen fick utgöra ängsmark åt de två byarna. Hypotetiskt sett har således tre byar på öns norra udde blivit två.

I sin artikel kring Sverkerätten och Alvastra klostrets godsinnehav visar Clas Tollin att en organisation av huvudgårdar/storgårdar har funnits på ön. Tollin redovisar elva hypotetiska storgårdar varav flera bör ha haft Sverkerätten som proveniens. Läget för flera av dessa kan troligen bestämmas genom kartanalyser. Genom morfogenetiska studier av kartan från 1767 har läget för en trolig storgård i Ed kunnat beläggas. Av mycket hypotetisk karaktär är tanken att denna kan ha varit befäst, tankar som väcks utifrån åkernamn som "Husåkersgårdet".

Framtida frågeställningar och arkeologiska möjligheter

Mycket i denna artikel är av hypotetisk karaktär, men att jag vågar mig på såpass vidlyftiga resonemang utan att skämmas botten i det faktum att flera av de framkastade tankarna går att förkasta eller verifiera arkeologiskt. Edboängen ligger kvar och kom under 1900-talet att dels odlas upp till åker, dels nytjats som flygfält. Under åkermarken kan ett fruset bylandskap ligga gömt. Olika prospekteringsmetoder är tänkbara för att söka efter en by i Edboängen. Att gå med metalldetektor över den möjliga bytomten kan vara ett första steg.

Tunnerstads "tomter" kommer att avsökas med metalldetektor under 2008–2009. Syftet är, liksom för Edboängen, att hitta daterbart material som kan ge oss en fingervisning om när bebyggelsen etableras och upphör på den gamla tomten.

Vad gäller den reglerade byns etablering på Visingsö finns redan ett "fruset" bylandskap som delvis har undersökts men där mycket finns kvar att göra, inte minst när det gäller att identifiera tomtgränser och bebyggelsestruktur. Det är det

medeltida Vallby, byn som avhystes 1561 i samband med etablerandet av Visingsborg (Winkler 2007:55–65).

Och vad var det som ledde till en sådan brist på betesmark att man under seklets slut måste, med stöd från kungen, söka betesresurser utanför ön? Flera av dessa frågor bör kunna lösas på arkeologisk väg under åren framöver inom ramen för "Visingsöprojektet".

Visingsöprojektet

Denna artikel är en del i publiceringsverksamheten inom ramen för det nätverk av museiarkeologer och forskare som går under namnet "Visingsöprojektet". Projektet startade 1999 och under de tio år som det pågått har två böcker och flera rapporter/publikationer getts ut, bl. a. "Visingsöartiklar – tolv artiklar från bronsålder till medeltid (2000, nytryck 2007 Red. Pål Nicklasson), "Visingsös bebyggelse och landskap i äldre kartmaterial och 1500-talets handlingar" (2008. Red: Jan Agertz och Ådel Vestbö-Franzén), samt ett antal publikationer som ämnesmässigt spänner från undersökningar kring borgen vid Näs och undersökningar i Brahekyrkan (Jansson 2004, 2005) till landskap och bebyggelse under medeltid och 1500-tal (Vestbö-Franzén 2005:11–37).

Arbetet med böckerna, samt föreliggande artikeln har möjliggjorts tack vare medel från Berit Wallenbergs stiftelse.

Ådel V-Franzén, FD i kulturgeografi, är antikvarie vid Jönköpings läns museum där hon arbetar med landskapshistoriska analyser och kulturhistoriska förstudier. Hon disputerade vid Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms Universitet 2005 med avhandlingen *Råg och rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland ca 1550–1700* som behandlar hur förändringar i det matkulturella komplexet ledde till agrarstrukturella förändringar av bl.a. odlingsystem. Ådel V. Franzén har skrivit ett 20-tal artiklar om landskapshistoriska ämnen.

Jönköpings läns museum
Box 2133 550 02 Jönköping
Tel. 036-30 18 13 Mobil 0705-49 30 50
aadel.franzen@jkpglm.se

Noter

1. Den retrogressiva metoden går ut på att med utgångspunkt från olika källor avtäckta landskapets äldre tidsskikt. Källorna kan vara samtida eller äldre, t.ex. fysiska nutida spår som fossil åkermark, eller äldre kartor, kamerala källor eller ortnamn. Genom den retrogressiva metoden kan äldre tvärsnitt av landskapet rekonstrueras.
2. Utjordsbegreppet används i kamerala källor från senmedeltid och framåt för att beskriva gårdar som lagts öde och vars maker används av omkringliggande gårdar som också betalar ränta för utjorden. Att det för småländska förhållanden rör sig om gårdar som lades öde under den senmedeltida agrarkrisen har övertygande argumenterats för av L-O Larsson 1970:24-48 samt Käthe Bååth bl.a. 1983:118-131. Om utjordsbegreppet kan ha andra funktioner eller om begreppet används annorlunda i övriga Sverige diskuteras för närvarande av Olof Karsvall, doktorand i agrarhistoria vid SLU.
3. I motsättning till den ofria arbetskraften var landbon närmast att betrakta som en arrendator. Landbon arrenderade mot en avgift eller 'ränta' sin gård från kronan eller frälset. Under medeltid fanns ett världsligt och ett andligt frälse. Efter reformationen övergick de flesta av kyrkans landbogårdar till kronan.
4. Solskifte: ett medeltida system för fördelning av mark i ett skifteslag, främst förekommande i östra Mellansverige med Öland inkl. Finland samt i delar av Danmark. I Magnus Erikssons landslag från 1350 var solskiftet den skiftesordning som skulle gälla för hela riket, men den kom aldrig att slå igenom i t.ex. Västsverige eller sydvästra Småland, där andra regler för makfördelning förekom. Ofta, men inte alltid, reglerades de solskiftade bytomterna i radbyform där varje gård hade en tomtbredd som motsvarade gårdens andel i ett byamål uttryckt i stänger eller antal alnars bredd. Åkertegar och ängstegar till varje gård lades ut i breddproportion till gårdens andel i byamålet.
Varje gård teg fick även samma relativa läge som gården hade på bytomten, nära eller fjärran från solen (öster/söder, respektive väster/norr).
5. Ordet *bryte* betyder ursprungligen den som utdelar mat bland trälrar (NE:s definition). Bryten var förvaltare och uppsyningsman vid gårdar som tillhörde kungen, biskopen, jarlen eller en annan storman, och kunde utifrån sin roll som t.ex. kunglig förvaltare ha en mycket hög social ställning. Systemet med en bryte som ledare för oftast ofria arbetskraft upphör i och med övergången till landbosystemet.
6. Visingsborgs grevskap upprättades av Erik XIV år 1561 och existerade fram till reduktionen 1680. Grevskapet, kom att omfatta Visingsö samt flera socknar på ömse sidor av Vättern. Det var framför allt den förste och siste greven, Per Brahe d.ä och d.y. som har gått till historien genom sina insatser som byggherrar, landskapsomvandlare och författare. De tydligaste tecken efter Braharnas tid på Visingsö är i dag de kraftigt eftersatta ruinerna efter slottet Visingsborg samt de minnesstenar med inskriptioner som Per Brahe d.y. lät resa på ön. Vid Visingsborg kan man även blicka över Vättern och se den slottstriangel som Ber Brahe d.y. lät uppföra med Visingsborg, Brahehus och Västanå slott. I triangels mitt (eg. något österut) låg Gränna (Brahegränna), staden som kom till på Braharnas initiativ.
7. Enligt Agertz 2008:221 kan förleden tolkas som *tunder* =fnöske, alltså Tunnerstad som 'platsen där man hittar fnöske'. Alternativt är det mansnamnet Tunne som gett byn dess namn.
8. Rydboholmssamlingen, Volym 2, 1585 års ränta av Visingsborg.
9. Som kuriosita kan nämnas det runfynd som gjordes inom "Tomten"-området år 2000 av arkeologen Anna Ödén, bosatt på Visingsö. Det avlånga fragmentet som endast mäter 60 cm x 18 x 10 hade inskrift med kortkvistrunor och har av runstensexperten Helmer Gustavson daterats till 800-tal. Troligen utgör stenen en del av en gravhäll och inskriptionen kan läsa som en förkristen besvärjelse för "att hällen må ligga" (Gustavson 2002:259-266). Stenen användes, när den hittades, som dörrstopp i en lagård i Tunnerstad. Bergarten, kvartsitisk sandsten, finns vid Tunnerstad vilket gör det möjligt att stenen har ristats på platsen. Men den ringa storleken gör givetvis att den kan ha flyttats flera gånger under århundradenas gång.
10. I Agertz och Vestbö-Franzén 2008:25-28 diskuteras en sammanflyttning av två bebyggelseenheter till en, samt en organisation av sammanslagning av två byars åkermark till tvåsåde. Tunnerstad är under historisk tid den näst största byn på Visingsö. Det förefaller troligt att den by vi möter i de äldsta jordeböckerna har tillkommit genom en sammanflyttning av bebyggelse från minst två, men troligen tre olika agglomerationer in mot en tvådelad bytomt där en reglering av den centrala delen av bytomten skedde tämligen sent och där endast de fyra kyrko- (sedan krono-) gårdarnas tomtedel kom att regleras i solskifte. En hypotes är att sammanflyttningen skedde i samband med införandet av tvåsåde, någon gång under 1200-talets första hälft.
11. SDHK: svenskt diplomatariums huvudkartotek för medeltidsbrev
12. GIR: Gustav I:s registratur
13. Bland annat introducerades cistercienserorden i Sverige av kung Sverker d.ä. och norskfödda drottning Ulfhild. Cistercienserna representerade vid denna tid det moderna både vad gällde byggnadskick, infrastruktur och andlighet.
14. Trots att Gyllenhaal m.fl. säger att jorden på gravarna är bra åkerjord och att de på 1700-talet grävs bort för att används till "fyllning" (Gyllenhaal 119:34-35), så kom inte huvuddelen av åkermarken under 1700-talet och tidigare att expandera över gravfälten, utan man gav sig som vi har sett, istället på den styva leran ner mot Vättern.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

- Agertz, Jan, 2008. *Om ortnamn i Jönköpings län*. Småländska kulturbilden 2008. Jönköping
- Agertz, Jan, Vestbö-Franzén, Ådel, 2008. *Visingsös bebyggelse och landskap i äldre lantmäterikartor och 1500-talets handlingar*. Jönköping.
- Berg, Johan, 2003a, *Gods och landskap. Jordägande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000–1562*. Meddelande 120 / Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Stockholm
- Berg, Johan, 2003b, "Makten, marken, tiden och rummet. Det medeltida lokalsamhällets reproduktion av makt och sociala förhållanden i två lokala gods i centrala Östergötland". *Med landskapet i centrum. Kulturgeografiska perspektiv på nutida och historiska landskap*. Meddelande 119 / Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet (Red. Ulf Jansson), s. 89–133. Stockholm.
- Bringeus, Nils-Arvid, 1962. *Järnplogen som innovation*. Lund
- Bååth, Käthe, 1983, *Öde sedan stora döden var... Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal*. (Bibliotheca historica Lundensis 51). Lund.
- Carelli, Peter, 2000, "Visingsö-borgen – den svenska kungamaktens centrala residens under tidig medeltid" *Visingsö-artiklar – tolv artiklar om Visingsö från bronsålder till medeltid* (red. Pål Nicklasson), s. 51–66.
- Elfstrand, Bengt, 2005, "Bondeliv före Linköping – några exempel från äldre järnålder", *Liunge.Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden* (red. Anders Kaliff & Göran Tagesson), s. 110–145.
- Ericsson, Alf, 2007, *Attungen – ett medeltida fastighetsmått. En agrarhistorisk undersökning baserad på attungsbelägen i SDhk till år 1376 och Folke Dovrings kasuistik*.
- Fridell, Staffan, 1997, "Ängnamn på -bolet: ursprung och ålder" *Norna-rapporter* 63 (red: Gunilla Harling-Kranck), s. 77–84).
- Gadd, Carl-Johan, 1983, *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860*. Medelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs Universitet 53.
- Grennfelt, Tage., Kraft, Salomon., Lindqvist, Gunnar, Ryden, Josef, 1980, *Gränna – Visingsö historia*.
- Gyllenhaal, Johan Abraham, 1991, *Resa till Visingsö 1775* (red. Anna Maria Claesson).
- Hansson, Martin, 2001, *Huwudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology.
- Jansson, Kristina, 2004, *Extra Muros. Arkeologisk forskningsundersökning norr om Visingsöborgen, räå 72, fastigheten Näs 1:12*. Jönköpings läns museum, Arkeologisk rapport 2004:01.
- Jansson, Kristina, 2005, *Gravplats en trappa ner. Tolv gravar och en guldgubbe påträffade i Brahekyrkans kor inför byggnation av en brandutrymningstrappa*. Jönköpings läns museum, arkeologisk rapport 2005:41.
- Gustavson, Helmer, 2002, "Två nyfynd från Jönköpings län". *Om runstenar i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder 2002 (red. Jan Agertz och Linnéa Varenius), s. 259–266.
- Kaliff, Anders, Tagesson, Göran (red.), 2005, *Liunge.Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden*.
- Kardell, Lars, 1997, *Skogshistorien på Visingsö*.
- Karsvall, Olof, 2008, "Utjordar och spår av ödelagda gårdar". *1600-talets jordbrukslandskap. En introduktion till de äldre geometriska kartorna* (red. Mats Höglund), s. 53–64.
- Larsson, Lars-Olof, 1970, "Kronans jordeböcker från 1500-talet och den senmedeltida ödegårdsprocessen. Några synpunkter på terminologi och retrospektiv metod". *Historisk tidskrift* 1/1970, s. 24–46. Stockholm.
- Leijonhufvud, Lotta, 2001, *Grain Tithes and Manorial Yields in Early Modern Sweden. Trends and Patterns of Production and Productivity c. 1540–1680*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae. Agraria 309.
- Lihammer, Anna, 2000, "Götalandskapen i fokus – tankar kring regional syn på den svenska riksbildningen" *Visingsöartiklar – tolv artiklar om Visingsö från bronsålder till medeltid 2000/2007* (red. Pål Nicklasson), s. 43–50.
- Lindeblad, Karin, Tagesson, Göran, 2005, "Byn och staden – Stora Ullevi och Linköping", *Liunge.Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden* (red. Anders Kaliff & Göran Tagesson), s. 236–281.
- Lindquist, Sven-Olof, 1976. "Fossilt kulturlandskap som agrarhistorisk källa", *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1975–1976, s. 119–164.
- Lindqvist, Tomas, 1979, *Landborna i Norden under äldre medeltid*. Acta Universitatis Upsaliensis Studia Historica Upsalienses 10.
- Myrdal, Janken, 1983, *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*. Nordiska museet handlingar 105. Stockholm.
- Myrdal, Janken, Söderberg, Johan, 1991, *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm Studies in Economic History 15.
- Myrdal, Janken, 1999, *Jordbruket under feodalismen 1000–1700*. Det svenska jordbrukets historia, del II.
- Nicklasson, Pål (red.), 2000, *Visingsöartiklar – tolv artiklar om Visingsö från bronsålder till medeltid 2000/2007*.
- Ramqvist, Sigur, 1996, *Sätessgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Upplands fornminnesförenings tidskrift 53.
- Riddersporre, Mats, 1992, "Retrospective analysis of the 18th century landscape – An interdisciplinary approach with archaeological aspects". *The archaeology of the cultural landscape. Field work and research in a south swedish rural region* (red. Lars Larsson, Johan Callmer, Berta Stjernquist), s. 483–498.
- Riddersporre, Mats, 2008, "Det skånska bolet" *Jordvärderingssystem från medeltid till 1600-tal*. KVHAA konferenser 68. (red. Alf Ericsson), s. 23–38.
- Sporrong, Ulf, 2000, *Färöarna – ett atlantiskt örike med rötter i nordisk vikingatid. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens årsbok*, s. 125–143.
- Tollin, Clas, 2002, "Alvastra kloster och Sverkerätten. En rumsrig studie av de tidigmedeltida ägoinnehaven". *Ny väg till medeltidsbreven* (red. Claes Gejrot, Roger Andersson, Kerstin Abukhanfusa), s. 216–244.
- Tollin, Clas, 2008, *Tidigmedeltida storgårdar, egenkyrkor och sockenbildning i Omberg-Täkern-området*. Seminarietext inför seminarium 9 april 2008. Avdelningen för agrarhistoria, Sveriges Lantbruksuniversitet, Ultuna.
- Vestbö-Franzén, Aadel, 2000, "Landskapet horisontellt och

vertikalt: Visingsö i det äldre lantmäterimaterialet". *Visingsöartiklar – tolv artiklar om Visingsö från bronsålder till medeltid* 2000/2007 (red. Pável Nicklasson), s. 119–128. Jönköping.

Vestbö-Franzén, Aadel, 2005, *Råg och rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland, ca 1550–1700*. Meddelanden 132 från Kulturgeografiska institutionen, Stockholms Universitet.

Winkelhed, Bengt, 1995, *Barknåre by. Markanvändning och bebyggelse i en uppländsk by under tusen år*. Meddelanden serie B92. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.

Winkler, Anna-Carin, 2007, "Vallby. En övergiven medeltida by på Visingsö". *Urminne, Tidsskrift för arkeologi i sydöstra Sverige* 2007/6 (red. Martin Hansson), s. 55–65.

Digitala databaser

www.fmis.raa.se

www.jkpglm.se/kulturmiljo/f-topo. (Historisk-topografisk databas för Jönköpings län. Upprättad av namnforskare Jan Agertz, Jönköpings läns museum).

www.lantmateriet.se Arkivsök

www.ne.se

www.ra.se

A new light on the landscape history of Visingsö

by Ådel Vestbö-Franzén

Summary

Visingsö ranked, anomalously, as the *capital city* of the Swedish kingdom during the 12th and 13th centuries. The castle of Näs was a royal and official residence. The presence of power on the island is likely to have impacted on its landscape. Previous research has shown that the whole of Visingsö was already under the plough in medieval times. The fact of the islanders already having pasture and forest rights beyond the island in the 13th century has been taken to indicate an early expansion of arable acreage. An almost complete mapping of the villages of Visingsö took place in the 1760s. The maps, together with the *storskifte* land redistribution maps prepared a few decades afterwards, show a permanently farmed landscape, but retrogressive analyses of earlier cartographical material show the 18th century mapping image to conceal an older organisation of the landscape in which arable acreage was more limited in areas where the heavy clay soil and the lighter sandy soil came together. The stiff clays characterising the shoreline zones of the island were probably broken fairly late, a process which was still in progress when the first maps were drawn. Visingsö belonged to the ard (scratch-plough) region, and ploughshares were not introduced there until the 19th century. The northern villages, however, have a longer history of tiling the clay soil and

by deliberate improvement increased the tilth content. A virtually frozen village landscape from the period preceding 1400 can be seen in the map of Edboängen (Edbo Meadow), for which antiquated subdivision including regular strips were recorded by the surveyor J.P. Dukre. Here an area is clearly visible in between human settlement and infields on one side and Lake Vättern on the other which if anything must be construed as coastal pasture or boggy meadowland. Clas Tollin sees a system of big farmsteads dominating the settlement pattern of Visingsö in early medieval times. Possibly it is a big farmstead of this kind which is represented by the contiguous holdings of Storegården in the village of Ed. Field names in the surroundings, with the prefix *hus-*, may suggest that the farmstead was fortified.

The shortage of grazing land on the island may have stemmed from restructurings connected with the introduction of two-crop rotation with a cultivated fallow. A likelier explanation can be found in the physical presence of regal power on Visingsö in early medieval times. Possibly grazing was given priority, for beef and dairy cattle for the royal household at the fortress of Näs and other royal properties on the island, and also for horses belonging to the King and his retinue, hence the grazing and forest privileges accorded the islanders on the mainland.

Keywords:

Visingsö, Early medievale landscapes, Power and landscape, Cadastral maps, Abandoned village